

KRISTINA BURINSKAITĖ

LGGRTC, Vilniaus universitetas

SSRS KGB padalinys Lietuvoje - sovietinio okupacinio režimo atrama

Sovietinė slaptoji tarnyba buvo gyvybiškai svarbi įtvirtinant ir palaikant sovietinį okupacinį režimą Lietuvoje 1940 – 1991 m. Ji saugojo monopolistinę komunistų partijos valdžią ir buvo vienas iš jos vidaus politikos įgyvendinimo įrankių. Slaptosios tarnybos svarbą okupaciniam režimui pabrėžia ir garsi totalitarizmo tyrinėtoja H. Arent, teigdama, kad būtent slaptoji tarnyba, o ne armija buvo totalitarinio režimo atrama okupuotoje teritorijoje. Tai patvirtina KGB veikla ne tik 1940–1953 m., bet ir po 1954 m.

Svarbiausi KGB tikslai buvo palaužti antisovietinį pasipriešinimą, užtikrinti visuomenės kontrolę su agentų pagalba, bei vykdyti kitus partijos uždavinius kaip informacijos bei teritorijos kontrolės užtikrinimas, bei komunistinės indoktrinacijos sklaida šalies viduje ir tarptautinėje erdvėje, šiuo atveju lietuvių išeivijos tarpe. Šią veiklą galima vertinti ir kaip tam tikrą LSSR KGB vaidmenį šaltojo karo lenktyniavime su Vakarais, politinėje, ideologinėje konfrontacijoje. Be šių KGB funkcijų sovietinė sistema vargiai galėtų funkcionuoti. Tad šio pranešimo tikslas pristatyti, kaip LSSR KGB prisidėjo prie sovietinės sistemos palaikymo savo metodais.

Pirmiausia KGB veikla asocijuojasi su represijomis. Iš tikrųjų tai buvo svarbi komunistų partijos ir ideologijos nulemta KGB funkcija, kuri buvo svarbi išlaikant partijos valdžios monopolį ir režimo stabilumą, visuomenės kontrolę ir paklusnumą. Postalininiu laikotarpiu klasių kovos ir liaudies priešų principai modifikuoti ir virto kova su Vakarų ideologine diversija ir socialiai pavojinga aplinka ir asmenimis. Tai lėmė valdžios ir KGB išankstinį nusistatymą prieš tam tikras visuomenės grupes (buvę politiniai kaliniai, tremtiniai, Nepriklausomos Lietuvos elitas), kurios valdžiai asocijavosi su valstybingumo siekiais, su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Pastebėtina, kad pati antisovietinė veikla buvo labai plačiai traktuojama atitinkamai ir bausmė buvo diversifikuota. Bausmės griežtumas priklausė nuo formos siekiamų tikslų, ketinimų (vieša, organizuota yra baudžiama griežčiau nei slapta ir neorganizuota). Vienaip buvo baudžiami pavieniai lapelių platintojai, ir žymiai griežčiau žmogaus teisių organizacijų nariai. Bausmės griežtumas priklausė ir nuo politinės situacijos, partijos pozicijos, kuri ne visada sutapdavo su KGB, už ta pačią veiklą kriziniais ir ramiais metais galima skirtingas tokios veiklos vertinimas ir atitinkamai skiriama bausmė. Imamasis ir naujos taktikos kovoje su kitaminčiais tai pateikti kaip psichinį susirgimą ar

kriminalinę veiklą ir taip depolitizuoti kitaminčių veiklą, ją diskredituoti ir nuimti nuo jų kankinių aureolę. Garsiems disidentams A. Terleckui, P. Ragaišiui, V. Petkui, buvo užvestos baudžiamosios bylos už vagystę ir spekuliaciją. Šiais metodais KGB norėjo įtikinti visuomenę, jog valdžia baudžia žmones ne už tai, kad jie priklauso organizacijai, judėjimui ar gina žmogaus teises, o už kriminalinius nusikaltimus. Psichiatrinės prievartos taikymas suintensyvėjo prie N. Chruščiovo. 1959 m. gegužės 24 d. "Pravdoje" N. Chruščiovas pareiškė, nusikaltimas – tai nukrypimas nuo bendrai priimtino elgesio visuomenėje, kurią sukelia psichikos sutrikimai, todėl kova su sovietine valstybe sąlygota psichinių nukrypimų. Taip norima įteigti, kad disidentas yra psichinis ligonis, kurio reikia vengti ir izoliuoti. Šia priemone norima užmaskuoti susidorojimą su kitaminčiais ir parodyti, kad politinių kalinių SSRS nėra. KGB suvaidino svarbiausią vaidmenį patalpinant asmenį į ligoninę, nuo jos sprendimo priklausydavo kada žmogų iš ten išleisti.

Pastebėtina, kad šiuo atveju svarbu ne tik KGB pozicija, bet ir LKP CK. Kompartijai buvo svarbu Maskvai parodyti, kad ji kontroliuoja situacija Lietuvoje. LKP nusistatymas prieš sugrįžusius politinius kalinius, tremtinius, katalikų bažnyčią lėmė ir KGB padidintą dėmesį šioms visuomenėmis grupėms. Tad kompartijos indėlis ir atsakomybė už represijos tokia pati svarbi kaip ir KGB.

Tačiau po 1954 m. KGB skiriamos užduotys palaužti pasipriešinimą ne tik represijomis, bet ir psichologinio poveikio priemonėmis kaip profilaktika, kompromitavimas, propaganda, kurias galima vertinti kaip manipuliavimas ir spaudimas per viešąją opinią. Tai buvo aktualu, nes ir išeiviai, disidentai ėmėsi labiau apeliuoti į tarptautinę viešąją opinią ir represijos šiuo atveju nėra efektyvios.

Kompromitavimo akcijų (šmeižto akcijų, agentų skleidžiamų gandų, iškraipytų faktų) esmė - tikrų (teigiamų ar neigiamų) arba melagingų faktų, kurie gali sulaukti visuomenės nepritarimo, pasmerkimo, paviešinimas, jų iškraipymas, tendencingas interpretavimas. Pagrindinės šmeižto temos, dominavusios sovietinėje spaudoje ir emigrantų prokomunistinės pakraipos laikraščiuose emigravusių išeivių paskelbimas karo nusikaltėliais, dalyvavusiais žudant sovietinius pareigūnus ir žydus; emigrantų organizacijų ir pavienių asmenų kaltinimai bendradarbiavimu su nacių valdžia arba JAV specialiosiomis tarnybomis; „atskleidžiamas“ neva moralinis organizacijų vadų ir aktyviausių narių degradavimas; katalikų dvasininkų religinės veiklos esmės iškraipymas, moralinis kunigų „sugedimas“, paviešinant neigiamas jų asmenines savybes ir įpročius, kunigų bendradarbiavimas su „žudikais“, „banditais“ (partizanais); disidentų ir žmogaus teisių gynėjų veiklos, stambesnių

antisovietinių akcijų tikrųjų tikslų nuslėpimas ir nuvertinimas, iškraipymas. Šio priemonės turėjo formuoti valdžiai priimtina viešąją nuomonę ir diskredituotą sovietinei valdžiai kenksmingą išeivijos ir pasipriešinimo dalyvių veiklą, sumažintų pasekėjų gretas, iškreiptų, nuvertintų tikruosius jų veiklos tikslus bei sudarytų sąlygas tolimesniam susidorojimui.

KGB vykdomos propagandinės, kompromitavimo akcijos buvo KGB indėlis prie komunistinės indoktrinacijos vykdymo, nes šiomis priemonės siekiama diegti naujas vertybes, diskredituoti viskas kas susijęs su pasipriešinimu ar nepriklausomos Lietuvos palikimu.

Viena iš KGB veiklos postalininiu laikotarpiu naujovių buvo profilaktinis darbas, kuriuo komunistų partija norėjo visuomenei ir pasauliui parodyti, kad sovietinis režimas ir KGB pasikeitė. Dabar buvo svarbu ne tik nubausti, bet ir užkirsti panašioms veiksmams kelią, perauklėti žmones, atgrasinti juos nuo tolesnės veiklos prieš valdžią, t. y. vykdyti nusikaltimų prevenciją. Valdžia ir KGB manė, kad ne tik Vakarų „ideologinė diversija“, bet ir nebrandumas, neišpusimas, prastas švietimas ir auklėjimas skatino žmones įsitraukti į antisovietinę veiklą, tad svarbus tapo šviečiamasis ir propagandinis KGB darbas kaip sudedamoji profilaktinės veiklos dalis. Tad sovietinis saugumas išliko baudžiamoji institucija, o profilaktika buvo nors ir svarbi, bet ne svarbiausia: ji laikytina baudžiamąsias funkcijas papildančia psichologinio poveikio priemone. Kalbant apie nusikaltimų prevenciją ir pačios profilaktikos taikymą, labai svarbu pabrėžti, kad saugumas ne tik gąsdino žmones, bet ir siekė, kad jie sąmoningai nustotų veikti prieš valdžią, tad mėgino pakeisti jų pažiūras, o neretais atvejais – priversti juos viešai išsižadėti savo įsitikinimų ir atgailauti. Tai netgi šiek tiek primena J. Stalino metodus, kai asmenys turėjo viešai atgailauti, išsižadėti įsitikinimų ir prisipažinti klydę. Pavykus išgauti iš politinio kalinio atgailaujantį straipsnį, toks žmogus likdavo ne tik moraliai palaužtas, bet ir sukompromituotas bendraminčių akys. Tarp išlikusių išsamesnių šio pobūdžio dokumentų – raštas apie 1972 m. lapkričio 21 d. profilaktinį pokalbį su nepriklausomos Lietuvos veikėju, buvusiu politiniu kaliniu Domu Cesevičiumi. Pokalbio metu D. Cesevičius buvo klausinėjamas, kaip vertina savo suėmimą, ar suvokia savo klaidas ir kaip žiūri į esamą Lietuvos santvarką. Didelį spaudimą patirdavo žmonės, kuriems buvo taikoma viešoji profilaktika, imituojant jų pasmerkimą darbo kolektyvuose, susirinkimuose, spaudoje. KGB manymu, tai buvo labai efektyvi priemonė. Tokia profilaktika buvo organizuojama darbo kolektyvų susirinkimuose, mokslo įstaigose. Ją patyrė ir disidentas Antanas Terleckas. 1964 m. jis buvo svarstomas darbo kolektyve, dalyvaujant KGB pareigūnams.

Geležinė uždanga, kuri pasireiškė informacijos ir judėjimo kontrolę ir ribojimais, irgi buvo svarbi sovietinės sistemos išsilaikymo sąlyga, prie kurios užtikrinimo prisidėjo ir KGB. Griežta cenzūros ir ideologinės kontrolės sistema leido atrinkti informaciją, tinkamą viešajai erdvei, ir formavo atitinkamą požiūrį į sovietinę tarptautinėje erdvėje ir Vakarų demokratinę sistemas sovietinės sistemos viduje. Buvo sudaryti sąrašai, kokia informacija buvo skelbtina ir neskelbtina. Ši kontrolės sistema buvo būtina komunistinės ideologijos ir su ja susijusių vertybių sklaidos sąlyga, siekiant formuoti naują žmogų ir garantuoti visuomenės kontrolę.

Kaip vieną iš informacijos kontrolės ir manipuliavimo elementų galima vertinti ir KGB naudotą dezinformacijos metodą. Jis naudotas skleisti tam tikrą informaciją apie sovietinę sistemą. Tam pasitelkiama legalūs, atviri būdai per diplomatus ir oficialią spaudą bei slapti, ir nelegalūs būdai per įtakos agentus, suklastotus dokumentus. Pastebėtina, kad KGB skyrė didžiulį dėmesį slaptumui, ir tai sudarė sąlygas ir prielaidas skleisti klaidinančią informaciją apie Lietuvos pramonės įmones, tikrąjį Lietuvos gyvenimo lygį, karinį, mokslinį ir techninį potencialą. Visa tai slepiama prisidengiant valstybės saugumo ir valstybės interesais. Informacijos apie įvairius objektus ir žmonių judėjimo kontrolė turėjo užtikrinti slaptumą, kaip griežta darbuotojų atranka, dokumentų apsauga, specialus patalpų įrengimas, buvo kuriamas legendos apie įmones, siekiant užmaskuoti jų ryšius su kariniu pramoniniu kompleksu. Tad šis metodas naudotas ir kontržvalgyboje.

Dezinformacija galima vertinti ir kaip propagandos formą, kurią KGB daugiau naudojo už SSRS ribų, siekiant suklaidinti tiek išėiviją, tiek tarptautinę bendruomenę. Politinė dezinformacija kaip politinės propagandos dalis kartu prisidėjo prie antisovietinių jėgų kompromitavimo ir klaidinimo. Pvz., kad kunigai Vakaruose sulauktų mažiau paramos ir atitinkamai būtų daromas mažesnis spaudimas Sovietų Sąjungai, sovietiniai propagandistai įvairiomis priemonėmis bandė Vakarams įteigti, kad tikintieji Lietuvoje nėra persekiojami, o sovietinė konstitucija garantuoja sąžinės laisvę. 1971 m. išleistoje propagandinio pobūdžio knygoje „Religija Lietuvoje“ piešiamas būtent toks vaizdas. Įtakos agentų veikla buvo ypač svarbi pertvarkos laikotarpiu siekiant paveikti tarptautinę viešąją nuomonę Baltijos šalių okupacijos klausimu. Antai 1989 m. Europos Parlamentui rengiantis priimti rezoliuciją Pabaltijo okupacijos klausimu, KGB agentams ir operatyviniams darbuotojams buvo duota užduotis „rinkti ir panaudoti medžiagą siekiant sukelti Europarlamento ir Pabaltijo išėivijos organizacijų nesutarimus Lietuvos okupacijos klausimu“. O kandidatas užverbuoti R. V. gavo užduotį lankydamasis Danijoje skleisti Sovietų Sąjungai palankią informaciją apie Baltijos šalis ir taip formuoti „atitinkamą Danijos visuomenės opoziciją Baltijos šalių klausimu“.

Lietuvos teritorijos kontrolės mechanizmai taip pat buvo svarbi sovietinės sistemos palaikymo dalis, taip pat prisidėjusi prie informacijos kontrolės įgyvendinimo. Šeštajame dešimtmetyje suintensyvėjus turizmui, padaugėjus kultūrinių, mokslinių mainų, komandiruočių, užsieniečiai, anot KGB turėjo vis daugiau galimybių (sąmoningai arba nesąmoningai) sužinoti apie slėpiamus objektus, teritorijas. LSSR KGB supratimu, slaptiems objektams kilo vis didesnė grėsmė. Todėl buvo griežtai reglamentuota užsieniečių buvimo Lietuvoje tvarka, laikas ir judėjimo maršrutai, kad jie nepamatytų to, kas galėtų jiems atskleisti strategiškai svarbią informaciją. Beveik visa Lietuvos teritorija buvo slapta užsieniečiams išskyrus pagrindinius miestus kaip Vilnius, Kaunas, Klaipėda ir kai kurie šalia jų esantys miestus. Yra nustatyti tam tikri miestuose objektai, kuriuos užsieniečiai gali pamatyti, jiems griežtai draudžiama patiems be priežiūros vaikščioti, fotografuoti t.y. kas leistų nustatyti svarbių įmonių arba režiminių karinių objektų vietą bei jų veiklą.

Kaip vienas iš informacijos kontrolės aspektų buvo kelionių į užsienį kontrolė ir nematomas išvykstančiųjų stebėjimas. Nuo jų verdikto, kurį pateikdavo partinėms struktūroms, priklausydavo kas galėdavo į užsienį važiuoti, o kam rekomenduodavo neleisti. LSSR KGB 5-asis skyrius nerekomendavo išleisti į užsienį Jono Pleškio, kuris 1961 m. pabėgo į Švediją, sesers Eugenijos Pleškytės-Čibirienės į Jugoslaviją. Užsienyje agentai, patikimi asmenys ir operatyviniai darbuotojai prisidengę legenda darbu įvairiose institucijose stebėjo turistus, kad slapta nebendrautų su lietuvių išeiviais, neperduotų sovietinei valdžiai nepalankios informacijos, nepabėgtų ar savo elgesiu nediskredituotų tarybinio piliečio vardo. Šios kelionės turėjo būti išnaudojamos operatyviniams, agentūriniais ir propagandiniam tikslams. Kelionės buvo svarbi propagandos dalis bei puiki terpė šnipinėjimui. Atitinkamai KGB sprendavo ir kas galėjo atvykti į Lietuvą, ne vienam garsiam išeiviui buvo uždrausta atvykti į Lietuvą kaip Kaziui Bobeliui, Z. Rekašiui, R. Sakadolskiui. Turizmas buvo ne tik puiki priedanga agentams, bet ir puiki terpė propagandinėms akcijoms išeiviams parodyti sovietinės sistemos pasiekimus.

LSSR KGB veikla neaplenkė ir kultūros kaip svarbios kontrolės ir poveikio visuomenei ir pasaulėžiūros formavimo priemonės. LSSR KGB akylai stebėjo, kad meno kūriniai atitiktų komunistinės ideologijos postulatus ir darytų visuomenei teigiamą, t. y. teisingą ir režimui naudingą, įtaką, ir jeigu menininkai nesutikdavo grįžti į „tikrąjį“ kelią, tokia jų pozicija būdavo vertinama kaip antisovietinė. Ypatingą dėmesį LSSR KGB skyrė nepriklausomos Lietuvos menininkams, bijodamas neigiamos jų įtakos, buržuazinės ideologijos atgyvenų, tad stebėjo jų elgseną, pasisakymus, ryšius su jaunąja inteligentija, prižiūrėjo juos, kad išliktų lojalūs naujajai valdžiai ir jos vykdomai meno politikai. Todėl

svarbus vaidmuo teko informacijos, leidinių iš Vakarų kontrolei ir Vakarų įtakos neutralizavimo būdams. LSSR KGB vaidmenį cenzūros sistemoje rodo ir didžiulis jo dėmesys leidyklų ir masinių informavimo priemonių veiklai, kad jų leidžiami kūriniai atitiktų partijos liniją ir išnaudoti jų galimybėms savo tikslų įgyvendinimui. Antai rašytojas Vytautas Bubnys prisimena, kad leidinius, susijusius su nepriklausoma Lietuva, partizaniniu judėjimu, saugumas tikrino kelis kartus. Poetas Jonas Jakštas taip pat patyrė, kad praeityje įkliuvusius rašytojus KGB persekiojo ir vėliau, todėl jiems buvo sunkiau spausdinti savo kūrybą. Jonas Laucė buvo nuteistas 2 metų nelaisvės, nes savo kūrinys bandė reabilituoti partizaninį judėjimą.

Apibendrinant galima teigti, kad sovietinė valdymo sistema ir prievarta paremta ideologija buvo SSRS ir atitinkamai LSSR egzistavimo pagrindas, kuri rėmėsi kontrole, prievarta, baimės atmosfera, komunistine indoktrinacija. O KGB, šalia kitų institucijų, savo veiklos, metodais prisidėjo prie šios sistemos palaikymo. Paminėti KGB veiklos aspektai rodo, kad KGB pirmiausiai ideologines ir politines užduotis vykdanči institucija, nes jos veikla buvo nulemta partijos ir komunistinės ideologijos. Šių uždavinių buvo nulemta ir KGB žvalgybinė, kontržvalgybine veikla.